

SUMMARY

*Laczkó, Mária***Serial hesitations in spontaneous speech: their frequency, form, and function**

It is often found in spontaneous speech that difficulties arising during the speech planning process result in a series of adjacent hesitations, rather than an isolated instance of hesitation, representing the speaker's uncertainty of what to say next. In the present paper the term *serial hesitation* will be used for disfluency phenomena involving several portions of contentless vocalisation, either accompanied by silent pauses or not, that include at most two words sandwiched between adjacent hesitations in a coherent context. Our aim is a quantitative and qualitative investigation of instances of this phenomenon, involving questions pertaining to their frequency of occurrence, pattern of occurrence, reasons of emergence and functions. The questions are answered in terms of an instrumental phonetic analysis; the material is provided by recorded spontaneous speech samples of primary and secondary school pupils.

The results show that serial hesitations are rather frequent and are often due to a combination of several reasons. In the case of primary school pupils, they tend to be based on lack of things to say or lengthy periods of speech planning; but difficulties in formulating their ideas may lead to serial hesitations even in the case of our oldest subjects. Problems of linguistic transformation can also arise in all age groups; but in the case of the oldest secondary school students, they account for far more serial hesitations than in other age groups. Formally, serial hesitations tend to be fairly similar across age groups.

Keywords: hesitation, disfluency caused by speaker's uncertainty, serial hesitations, types of serial hesitations, duration of serial hesitations

Újabb kutatások az értelmezőről¹

1. Bevezetés

A Károly Sándor (1958) által feltett kérdések egy része ma is aktuális erővel bír, és az elmúlt fél évszázad során sem sikerült teljes mértékben megválaszolni őket. Jelző-e az értelmező? Alárendeléseként vagy mellérendeléseként elemezzük az értelmezős szerkezetet? Mi a különbség az értelmező hazai és külföldi felfogása között? Állhat-e elől az értelmező?

A leíró nyelvtanokban (Tompá [szerk.] 1962, Rác [szerk.] 1968, A. Jászó [szerk.] 1991, Keszler [szerk.] 2000, Keszler–Lengyel 2002) a magyar értelmezőről összegyűjtött állítások többsége módosításra, illetve kiegészítésre szorul. Az értelmezőt a magyar szakirodalomban hagyományosan a jelzők közé sorolják, ezzel azt sugallva, hogy ez a konstrukció is alárendelő szerkezet, noha vannak ettől eltérő vélemények is. Egyesek szerint az értelmezett szó és az értelmező között mellérendelő viszony van (Szabó 1955; Antal 1964, 1977; Jakab 1977), továbbá van olyan felfogás, amely szerint a két elem átmeneti szerkezetet alkot (Balogh 1999), illetve a két tag között értelmező/azonosító viszony van (Dér 2001, Balogh 2004). Balogh (2003) jut el a legmesszebbre, amikor a hagyományos felfogással szembehelyezkedve elveti azt az álláspontot, amely szerint az értelmezős szerkezet a jelzők közé tartozik.

¹ Jelen kutatási eredmények megjelenését az „Átfogó magyar nyelvtan” című, 100804 azonosítószámú OTKA-projekt támogatja.

Röviden ismertetem a magyar leíró nyelvtanoknak az értelmezővel kapcsolatos megállapításait, példákkal illusztrálva ezen állítások módosításának a szükségességét. Bemutatom a szerkezeti elemzéshez való különféle megközelítéseket, illetve az azok mellett szóló érveket és ellenérveket.

Jelen tanulmányban új megvilágításba helyezem az értelmezők körét, megmutatva, hogy a két fő fajtája – a hátravetett jelzői értelmező és az azonosító értelmező – két különböző szerkezet, ezért nem lehet azonos módon elemezni őket. Amellett érvelek, hogy a hátravetett jelzői értelmező semmiképpen sem lehet alárendelő szerkezet (ennélfogva nem tarthatjuk jelzőnek sem). A tanulmány újdonsága, hogy a hátravetett jelzős szerkezeteket ellipszisként elemzem, megvilágítva, hogy ez az elképzelés miben tér el Jakab (1977) felfogásától. Továbbá bemutatok néhány olyan adatot, amelynek az elemzése, osztályozása problémát jelenthet a hagyományos felfogás számára, valamint a „szoros” értelmező létjogosultsága mellett érvelek. Az azonosító értelmező esetében az egyeztetést megvizsgálva arra a kérdésre keresem a választ, hogy a szerkezetet vajon alá- vagy mellérendelés-ként elemezzük-e. Látni fogjuk, hogy az adatok nem szolgáltatnak egyértelmű bizonyítékok egyik elemzési mód mellett sem.

2. Az értelmező

2.1. Az értelmező fogalma és tulajdonságai

A magyar leíró nyelvtanok (Tompá [szerk.] 1962, Rác [szerk.] 1968, A. Jászó [szerk.] 1991, Keszler [szerk.] 2000, Keszler–Lengyel 2002) az alábbi tulajdonságokat emelik ki az értelmező fogalmának tárgyalása során:

- A) Az értelmező mindig az alaptagja, vagyis az értelmezett szó után áll (1).
- (1) *Jönnek a sportolók, a győztesek.*
- B) Az értelmezett szóval szám, viszonyrag, névutó, birtokjel tekintetében megegyezik az értelmező, vagyis közöttük számbeli és esetbeli egyeztetés van (2).
- (2) a) *Ott van a testvérem -Ø, a legfiatalabb -Ø.*
 b) *Kiállították a festményem-et, a legszebb-et.*
 c) *Lemondtam a csizma-ról, a piros-ról.*
 d) *Ez a könyv a fiam-é, a kisebbik-é.*
- C) Az értelmező rendszerint szünettel különül el a jelzett szótól, a szerkezetnek két hangsúlya van.
- D) Az értelmező utólag értelmezi a jelzett szóban megjelölt dolgot minőségi, mennyiségi jegyének, birtokosának vagy a vele azonosított dolognak a megnevezésével. Ennek alapján az értelmezőt a nyelvtani hagyomány a jelzők közé sorolja be. Emellett szól az értelmezős szerkezet azon tulajdonsága is, hogy átalakítható alany-állítmányi szerkezetté.
- (3) a) *a piros csizma → a csizma piros*
 b) *a csizma, a piros → a csizma piros*
- E) Az értelmező mindig szabad bővítmény.

2.2. Az értelmező fajtái

Az alábbiakban röviden ismertetem az értelmező fajtáit a leíró nyelvtanok csoportosítása alapján.

- A) A **hátravetett jelzői értelmező** átalakítható elöl álló jelzővé. A minőség- és mennyiségjelzővel, valamint a nem névmási kijelölő jelzővel párhuzamba állítható értelmező minőségi, illetve mennyiségi tekintetben (4a–c), míg a birtokos jelzőnek megfelelő értelmező a birtokos utólagos megjelenítésével értelmezi a jelzett szót (5). A (4a–c)-ben látható példákat **minősítő értelmezőnek** is nevezik. A mutató névmási kijelölő jelző is állhat a jelzett szava mögött, de ebben az esetben inkább már az azonosító értelmezőhöz áll közelebb (6).

- (4) a) *Vettem almát, zöldet.*
 b) *Egyél narancsot, sokat!*
 c) *A tanáromat, az elsőt nem felejttem el.*
 (5) *Visszahoztam a könyvet, Péterét.*
 (6) *Visszahoztam a könyvet, azt, amelyik Péteré volt.*

- B) Az **azonosító értelmező** olyan hátravetett jelző, amely nem alakítható át elöl álló jelzővé. Az értelmezős szerkezet tagjai közti viszony az azonosítás² (7).

(7) *Mari, a barátnőm tegnap meglátogatott.*

- C) Bár a leíró nyelvtanok nem tárgyalják az értelmező fajtái között az **értelmezői határozót**, de megemlítik annak példaként, hogy a viszonyító eszközök különbözősége is megfigyelhető ezekben az esetekben (8). Ilyenkor két határozó egymással értelmezőszerű kapcsolatba kerül, vagyis a második szűkíti, pontosítja az első határozó jelentését (8a), vagy esetleg azonosítja (8b, c).

- (8) a) *Bécsbe, a főpostára*
 b) *fent, a dombon*
 c) *lent, a völgyben*

Az értelmezői határozók abban különböznek a másik két csoporttól, hogy nem alakíthatók át predikatív viszonyra: a (8a) példában ennek akadálya az, hogy a tagok nem az azonosítás viszonyában állnak egymással, míg (8b, c)-ben morfológiai korlátok³ vannak, ugyanis az egyik tag határozószó.

3. Kiegészítések, módosítások

Az alábbiakban sorra veszem az egyes állításokat, megmutatva, illetve példákon keresztül illusztrálva, hogy azok milyen módosításra vagy kiegészítésre szorulnak. A célom az értelmező körébe tartozó példák alaposabb bemutatása, a szerkezet jellemzőinek feltárása, de jelen tanulmányban továbbra sem kapunk pontos definíciót magára az értelmezőre. Csupán azt fogom megvilágítani, hogy több olyan példával is számolnunk kell az értelmező tárgyalása során, amelyeket korábban nem vizsgáltak ezen konstrukción belül, illetve vannak olyan példák, amelyeknek nem egyértelmű a besorolása az értelmező fajtái közé.

² Pontosabban kifejezve a tagok közti viszony alatt a referenciális azonosítást értjük.

³ Szintaktikai korláttal is számolnunk kell: a határozószó nem töltheti be alany vagy predikátum szerepét a mondatban.

3.1. A sorrend

A leíró nyelvtanok szerint **az értelmező mindig az alaptagja, vagyis az értelmezett szó után áll.** Ezzel a kijelentéssel két probléma van: Ha az értelmezőt alaptagnak tekintjük, ezzel azt sugalljuk, hogy a szerkezet két tagja között alárendelő viszony van, kizárva a mellérendelést vagy más elemzési lehetőséget. A másik probléma az értelmezett és az értelmező sorrendjével kapcsolatos, mert nem várhatjuk el ezt a sorrendet anélkül, hogy alaposabban megvizsgálánánk a nemzetközi szakirodalomban „szoros” értelmezőnek (*close apposition*) nevezett fajtát (9a, b). A (9a) példa esetében az értelmezett szót követi az értelmező, de (9b) esetében már fordított a szórend: az értelmező áll elől.

- (9) a) *Miltiadész a hadvezér sokkal ismertebb, mint Miltiadész a pápa.*
 b) *a fodrász Mari*

Maga Károly (1958) is megemlíti, hogy a magyar szakirodalomtól a nemzetközi abban is különbözik, hogy az utóbbi szerint a szorosabb értelmező megelőzheti az értelmezettet. A 3.7. pont alatt azonban amellett fogok érvelni, hogy a magyar nyelvben is különbséget kell tennünk a „szoros” és a „laza” appozíciók között az azonosító értelmezők csoportján belül.

3.2. Az egyeztetés

A leíró nyelvtanok hangsúlyozzák, hogy **az értelmezett szó és az értelmező között számbeli és esetbeli egyeztetés van.** Ez a megállapítás megint csak abban az esetben helytálló, ha a szerkezet két tagja közti viszonyt alárendelőnek tekintjük, nem számolva eközben más elemzési lehetőségekkel. Ha az értelmezős konstrukciót mellérendelésnek (Szabó 1955, Antal 1964), vagy a redukciós elv⁴ – szintén mellérendelő szerkezeten való – alkalmazásának (Jakab 1977, 1978) vagy pedig két tagmondat koordinációjának és az azokon végrehajtott ellipszisnek (Szőke megjelenés alatt) tartjuk, már nem beszélhetünk a két tag közti egyeztetésről (*agreement*), csakis a szuffixumok egyezéséről (*sharing*).

Balogh (2003) az értelmező mondatrészi szerepét vizsgálva hasonló következtetésre jut: az értelmezős szerkezetben nem esetbeli egyeztetés történik, mivel a két szerkezettag azonos mondatrész, vagyis ugyanolyan nyelvtani viszonyt fejeznek ki.

3.3. A hangsúly

A leíró nyelvtanok a következő megállapítást teszik: **az értelmező rendszerint szünettel különül el a jelzett szótól, a szerkezetnek két hangsúlya van.** Bár Károly (1958: 18) szerint „az összes értelmezős szerkezetre kötelező érvénnyel jellemző a laza szerkesztésmód, tehát a tagoknak szünettel való elkülönülése, külön hangszakaszban való elhelyezkedése”, néhány sorral lejjebb mégis megengedi a szünet hiányát, hozzátéve, hogy ilyenkor „nem tipikusan értelmezős szerkezettel van dolgunk” (i. m. 19).

A „rendszerint” szó használatát valószínűleg az alábbi példák indokolják (10), amelyek eltérő intonációt mutatnak az értelmezős szerkezetek többségétől. A (10c–h) példák kapcsán Károly (1958:41) megjegyzi, hogy a szerkezetben a szünet nagyon minimális vagy nincs.

- (10) a) *mi férfiak* (Károly 1958: 33)
 b) *A húst mindet megette.* (Károly 1958: 36)
 c) *„vért keveset ontá”* (Arany: Buda halála)

⁴ Jakab (1972: 45) a következő módon fogalmazza meg a redukció törvényét: „Ha a jelzős szó szerkezet alaptagja odaértés vagy más ok folytán hiányzik a mondatból, a jelző vagy az alárendelő összetett mondat főmondatának jelzői helyzetű utalószava mint alárendelt tag alkalmilag átveszi a jelzős szerkezet jelentését, továbbá az alaptag szófaji értékét, alaki kitevőit (a redukálódott birtokos jelzős szerkezetet -é birtokjel jelzi) és mondatbeli funkcióját.”

- d) „*Ván Petőfinél ehhez hasonló eset több is*” (Horváth János: Rendszeres magyar verstan 151)
 e) „*Tiszta rimje már inkább van egytagú*” (Horváth János: Rendszeres magyar verstan 12)
 f) „*lámpa is volt kettő, de asztalunk nem volt hozzá egy se*” (Veres Péter: Pályamunkások)
 g) „*mindenkinek van gondolata temérdek*” (Csillag 1952: 538)

Ugyanakkor a vizsgált megállapítás nem számol a korábban már említett „szoros” értelmezővel (9), amelynek csak egy hangsúlya van, vagyis a két tag egyetlen intonációs egységet alkot.

3.4. A predikatív viszony

A leíró nyelvtanok kiemelik **az értelmezős konstrukció azon tulajdonságát, amely szerint átalakítható⁵ alany-állítmányi szerkezeté**. Az alábbi példák azonban azt mutatják, hogy ezt az állítást pontosítani kell (11).

- (11) a) *a csizmát, a pirosat* → **a csizmát pirosat*
 b) *a sportolónak, a győztesnek* → **a sportolónak győztesnek*

A szerkezet tagjai csak úgy kerülhetnek alany-állítmányi viszonyba, ha nem viselnek látható esetvégződést (az alanyként megjelenő értelmezett szó legfeljebb nominatívuszi esetet viselhet, míg az értelmező predikátumként semmilyen esetben sem állhat, lásd 12a, b).⁶

- (12) a) *a csizmát, a pirosat* → *a csizma piros*
 b) *a sportolónak, a győztesnek* → *a sportoló győztes*

A fenti állítás azonban továbbra is módosításra szorul, ahogyan ezt az alábbi adatok is megvilágítják (13).

- (13) a) *a miniszterelnök, a hajdani* → **a miniszterelnök hajdani*
 b) *a fiúkat, mind a hármat* → **a fiúk mind a három*

A fenti példák alapján a következő megállapítást tehetjük: a nem metszetképző melléknévi (13a) és a számnévi (13b) értelmezős szerkezet két tagjából nem lehet predikatív viszonyt létrehozni.

3.5. A hátravetett jelzői értelmező⁷

A leíró nyelvtanok úgy jellemzik **a hátravetett jelzői értelmezőt, hogy az átalakítható elől álló jelzővé**. Az „átalakítás”⁸ fogalmát azonban nem határozzák meg pontosabban, az alábbi példák jelzik, hogy nem elég az értelmezett szó és az értelmező sorrendjét felcserélni (14).

⁵ A hagyományos nyelvtanok az átalakítás fogalmát használják e jelenség körülírására, amely azonban nem feleltethető meg a generatív grammatikában használatos transzformáció fogalmának.

⁶ A létige viselkedéséből adódik az a jelenség, hogy ha az értelmezős szerkezetben 1. vagy 2. személyű személyes név-más szerepel (1a, b), akkor a konstrukcióból csak egy létige segítségével hozható létre predikatív viszony (1c, d).

- (1) a) *te, a barátom* → **te a barátom*
 b) *én, a legerősebb* → **én a legerősebb*
 c) *én, a legerősebb* → *én a legerősebb vagyok*
 d) *te, a barátom* → *te a barátom vagy*

⁷ Hogy könnyebben lehessen követni a gondolatmenetet, a tanulmányban a hátravetett jelzői értelmező fogalmát használom – átvéve a hagyományos megnevezést –, noha egyetértek Balogh (2003) érvelésével, miszerint az értelmező nem jelző.

⁸ Az átalakítás fogalma itt sem egyezik meg a generatív nyelvészetben használatos transzformáció fogalmával.

- (14) a) *az almát, a zöldet* → **a zöldet almát*
 b) *a fiúk, az erősek* → **az erősek fiúk*
 c) *a barátommal, az enyémmel* → **az enyémmel barátommal*
 d) *a kabátot, Péterét* → **a Péterét kabátot*

Suffixumot viselő szerkezet esetén az értelmező kizárólag ragok (15a, c, d) és jelek (15b–d) nélkül jelenhet meg elől álló jelzőként. Ha pedig a birtokjeles értelmezőből akarunk létrehozni elől álló jelzőt, akkor az „átalakítás” után az értelmezett szón meg kell jelennie a birtokolságjelnek is (15d).

- (15) a) *az almát, a zöldet* → *a zöld almát*
 b) *a fiúk, az erősek* → *az erős fiúk*
 c) *a barátommal, az enyémmel* → *az én barátommal*
 d) *a kabátot, Péterét* → *a Péter kabátját*

A hátravetett jelzői értelmezőknek fontos tulajdonsága, hogy az értelmezett szót korlátozzák. Jakob (1978) megszorítóknak nevezi ezen tulajdonság miatt az értelmezős szerkezeteket. Kolliakou (2004) tesztjét alkalmazva a magyar hátravetett jelzői értelmezőkre, kimutatható azok korlátozó volta (16).

- (16) *János szüretelni volt. Az almák, a zöldek nagyon finomak voltak.*
 a) *János almát szüretelt, és voltak az almák között zöldek és nem zöldek.*
 b) *János almát és más gyümölcsöt is szüretelt, és voltak közöttük zöld és nem zöld almák is.*
 c) *János almát szüretelt, és csak zöld almák voltak.*
 d) *János almát és más gyümölcsöt is szüretelt, de az almák mind zöldek voltak.*

A minősítő – illetve a hátravetett jelzői – értelmező korlátozó volta mellett szól, hogy (16) esetében a c) és a d) forgatókönyvek nem tűnnek konzisztensnek a kiinduló példamondattal.

Felmerülhet azonban a következő kérdés: mi a helyzet a (17–18)-as példákkal, ha azokat abból a szempontból vizsgáljuk meg, hogy korlátozóak-e. A (17a, b) példák nem tűnnek korlátozónak, bár első pillantásra itt is minősítő értelmezővel van dolgunk.

- (17) a) *a lányom, az a nagyokos*
 b) *a férjem, a szerencsétlen / az idióta*
 (18) *a feleségem, a szorgalmas*

(17a, b)-ben valójában nem melléknevek szerepelnek, hanem főnevek, ezért ezek azonosító értelmezők. A következő érvet hozhatjuk fel amellet, hogy a *nagyokos*, a *szerencsétlen* és az *idióta* szófaja főnév is lehet: betölthetik alany szerepét határozatlan főnévi csoportban megjelenve (19a), míg a csak melléknevek nem (19b).

- (19) a) *Bejött egy nagyokos / egy szerencsétlen / egy idióta.*
 b) *Bejött *egy szép / *egy okos.*

A (18)-as példa pedig csak egy olyan kontextusban képzelhető el, ahol megengedett a többnejűség, és a férj arról a feleségéről beszél, aki szorgalmas. Nem korlátozó értelemben nem használható ez a megnyilatkozás.

Cs. Nagy Lajos Nyelvtani elemzési gyakorlókönyvében (1991) további olyan példák is találhatóak, amelyeket a minősítő értelmező alá kellene besorolnunk, mégsem nevezhetők korlátozónak (20). Ezekre a példákra a 3.6. részben térek ki bővebben.

- (20) a) *A nagy hőségben üdítőt sokat megisznak.*
 b) *A beteg kompótot bármilyet és bármennyit megehet.*
 c) *Kiflit akármennyit vehetsz.*
 d) *Almát többet is ehetsz.*

3.6. A melléknevek és a számnevek

A leíró nyelvtanok nem vizsgálják meg azt a kérdést, hogy **vajon bármely elöl álló jelzóből létre lehet-e hozni értelmezős szerkezetet**. Birtokos jelzóből minden esetben létrehozható értelmező, de ugyanez már nem mondható el a minőség- és a mennyiségjelzők esetében. Fontosnak tartom kihangsúlyozni, hogy nem minden melléknév töltheti be az értelmezői szerepet (21), első pillantásra úgy tűnhet, hogy a nem metszetképző melléknevek nem jelenhetnek meg az értelmezős szerkezetben.

- (21) a) *Elfogták az állítólagos terroristákat.* → **Elfogták a terroristákat, az állítólagosakat.*
 b) *A sajtótájékoztatón megjelent a volt miniszter.* → **A sajtótájékoztatón megjelent a miniszter, a volt.*

A fenti példákkal szemben azonban vannak olyan nem metszetképző melléknevek, amelyek megfelelő kontextusba ágyazva betölthetik az értelmező szerepét: (22a)-ben a miniszterelnök denotációja tartalmaz két alhalmazt, az egyikben a jelenlegi, a másikban az egykori miniszterelnök van. Ehhez hasonlóan (22b)-ben a terroristák denotációja is két alhalmazzal rendelkezik: szembeállíthatjuk egymással az állítólagos és a valódi terroristákat.

- (22) a) *A miniszterelnök, a hajdani találkozott a jelenlegivel.*
 b) *Elfogták a terroristákat, az állítólagosakat, míg a valódiakat hagyták elmenekülni.*

Mindebből azt a konklúziót vonhatjuk le, hogy ha a nem metszetképző melléknév nem olyan kontextusban fordul elő, amelyben szembeállítható egy másik melléknévvel, akkor nem jelenhet meg minősítő értelmezőként.

A számnevek ritkábban fordulnak elő értelmezőként, mint a melléknevek. Cs. Nagy Lajos Nyelvtani elemzési gyakorlókönyvében (1991) csak néhány olyan példát találtam, amelyekben az értelmező mennyiségjelzőre vezethető vissza (23).

- (23) a) *A nagy hőségben üdítőt sokat megisznak.*
 b) *A beteg kompótot bármennyit ehet.*
 c) *Gombát mennyit szedtetek az erdőben?*
 d) *Kiflit akármennyit vehetsz.*
 e) *Almát többet is ehetsz.*

A (23)-as példák hasonlítanak annyiban, hogy a szerkezetben egy kontrasztív topik fordul elő. Ezek a konstrukciók valójában nem tekinthetők értelmezőnek, ezekben ugyanis egy kvantifikált kifejezés jelenik meg.

Az adatok alapos vizsgálata után az alábbi megállapításokat tehetjük. A határozott számnév csak akkor jelenhet meg egy határozott értelmezett szó mellett értelmezőként: ha a számnévi értelmező felveszi a *mind*-előtagot (24b), vagy birtokos személyjelet visel (24c), vagy megkapja az *-en* végződést (24d). Ez utóbbi csak alanyesetben álló értelmezett szó mellett lehetséges. Névelő nélküli értelmezett szó után már állhat határozott számnév (24e), de igen gyakori, hogy az *is*-sel együtt jelenik meg az értelmező (24f).

- (24) a) *Láttam a három fiút.* → **Láttam a fiúkat, a hármat / hármat.*
 b) *Láttam a fiúkat, mind a hármat.*
 c) *Láttam a fiúkat, hármójukat.*
 d) *Megérkeztek a fiúk, hárman.*
 e) *Veszek zsemlet, tízet.*
 f) *Láttam golyát / golyákat, hármat is.*

3.7. Az azonosító értelmező

Vannak olyan azonosító értelmezők, amelyekből létrehozható elől álló jelző, a (25)-ös példákban – a hagyományos terminussal élve – kijelölő jelzöt kapunk, ha felcseréljük az értelmezett szó és az értelmező sorrendjét. A nemzetközi szakirodalom alapján azonban az ily módon kapott példákat „szoros” értelmezőnek tekinthetjük.

- (25) a) *Mari, a fodrász* → *a fodrász Mari* (melyik Mari?)
 b) *Miltiadész, a pápa* → *a pápa Miltiadész* (melyik Miltiadész?)

A hátravetett jelzői értelmező és az azonosító értelmező közötti fontos különbség, hogy míg az előbbi korlátozó, addig az utóbbi (legalábbis a „laza” értelmező!) nem korlátozó olvasatot von maga után, hiszen abban általában két entitás (vagy esetleg cselekvés) azonosítása történik (26).

- (26) a) *Mari, a barátnőm*
 b) *a szomszédom, az orvos*

Felmerül a kérdés, hogy mit kezdünk azokkal a példákkal (27), amelyek levezethetők az azonosító értelmezőkből (28), de mégsem viselkednek ugyanúgy.

- (27) a) *a fodrász Mari*
 b) *a pápa Miltiadész*

- (28) a) *a fodrász, Mari*
 b) *Mari, a fodrász*
 c) *a pápa, Miltiadész*
 d) *Miltiadész, a pápa*

Károly (1958: 23) megjegyzi, hogy külföldön „az általános grammatikai felfogás szerint az értelmező (appozíció) tartalmilag szűkebb kategória, mint a mi értelmezőnk, mert csak a főnévi jelzős szerkezeteket korlátozódik, de mondatfunkciós és formai szempontból tágabb, mert nemcsak a laza szerkezeteket foglalja magába, hanem az összes főnévi jelzős szerkezeteket”.

A nemzetközi szakirodalomban (Burton-Roberts 1975, Molitor 1979, Lasersohn 1986, Acuña-Fariña 1996, 1999; Huddleston–Pullum 2002, Keizer 2005, Potts 2005, Lekakou–Szendrői 2007) különbséget tesznek a „szoros” (*close apposition*) és a „laza” értelmező (*loose apposition*) között. A „szoros” értelmezőben egyetlen intonációs egységet alkot a két rész, amelyek közé nem ékelődhet be más elem; csak DP-k közt lehetséges ez a fajta viszony, amelyek együttesen határozzák meg az egyetlen entításra való referenciát. A „laza” értelmezőben intonációs szünet van a két rész között, amelyek közé beékelődhet más elem. Bármilyen két (azonos) kategória alkothat laza értelmezői viszonyt, az első összetevő egyetlen entitást választ ki, míg a második erről az entításról ad kiegészítő információt. A „szoros” értelmezőben az első DP-nek nincs egyedülállósági előfeltevése, ezért a (29)-es példamondat folytatása (29a) lesz. Ezzel szemben a „laza” értelmezőben az első DP-nek van egyedülállósági előfeltevése, így a (30)-as mondat folytatása a (30b) lesz.

- (29) *Ma este a Van Gogh testvérekről, a festőről és a kritikusról fogok beszélni.*
 a) *A festő Van Gogh / Van Gogh a festő...*
 b) *# Van Gogh, a festő...*
 (30) *Ma este egy francia művészről fogok beszélni.*
 a) *# A táncos Guillem...*
 b) *Guillem, a táncos...*

A következő érvet hozhatjuk fel amellet, hogy a magyar nyelvben is van létjogosultsága a „szoros” értelmezőknek: Ha összehasonlítjuk a (31a) és (31c) példákat, azt láthatjuk, hogy a „laza” értelmezős

szerkezetből (31a) elhagyható az értelmező (31b), a mondat grammatikalitása nem változik meg. Ezzel szemben a (31c) példában nem jelenhet meg „laza” értelmező, hiszen annak elhagyása esetén agrammatikus mondatot (31d) kapunk. Így csakis a „szoros” értelmezős szerkezet állhat a (31c)-ben, hiszen itt követelmény a szerkezet korlátozó tulajdonsága (márpedig a „laza” értelmezős szerkezet sosem korlátozó).

- (31) a) *Mari, a barátnőm sokkal népszerűbb, mint Éva, a húgom.*
 b) *Mari sokkal népszerűbb, mint Éva.*
 c) *Miltiadész a hadvezér sokkal ismertebb, mint Miltiadész a pápa.*
 d) **Miltiadész sokkal ismertebb, mint Miltiadész.*

Az angol „szoros” értelmezőben felcserélhető a két DP (32), nézzük meg, ez hogyan történik a magyar nyelvben (33).

- (32) a) *the poet Burns*
 ‘a költő Burns’
 b) *Burns the poet*
 ‘Burns a költő’
 (33) a) *A költő Petőfit sokkal többen ismerik, mint a nyelvész Petőfit.*
 b) *Petőfit a költőt sokkal többen ismerik, mint Petőfit a nyelvészt.*
 c) *Petőfi a költő jóval sikeresebb volt Petőfinél a katonánál.*

Feltűnő különbség van a magyar „szoros” értelmezőben a két sorrend között: ha az értelmező áll elől, nem veszi fel az értelmezett szó esetragját (33a), míg ha az értelmező követi az értelmezettet, akkor ugyanazt az esetvégződést viseli (33b, c).

A „laza” értelmező tagjai közé más elemek is beékelődhetnek (az angolban például a *namely, or rather, in other words* kifejezések). A magyar nyelvben is találunk hasonló adatokat (34).

- (34) a) *Mari, vagyis a barátnőm*
 b) *Juli, azaz a fodrászom*

A (34)-es példákat a magyar hagyományos nyelvtanok mellérendelő szószerkezetnek tartják, azon belül a kifejtő magyarázók közé sorolják. Ezek nem valódi mellérendelések, mivel ugyanarra az entitásra vonatkozik a szerkezet két tagja, ebből adódóan érdemes lenne elgondolkodni azon a lehetőségen, hogy ezeket is az értelmezők közé soroljuk be a jövőben. Erre a kérdésre a 3.10. pont alatt még visszatérek.

3.8. A hátravetett jelzői értelmező és az azonosító értelmező különbségei

A következőkben sorra veszem a hátravetett jelzői értelmező és az azonosító értelmező közötti különbségeket, amelyek megerősítik azt a feltevést, hogy két külön szerkezetről van szó, ezért a hagyományos elemzéssel szembehelyezkedve amellet foglalkozni állást, hogy az értelmező e két típusát nem érdemes azonos módon kezelni (1. táblázat).

1. táblázat

Hátravetett jelzői értelmező	Azonosító értelmező
A konstrukció átalakítható a tagok felcserélésével jelzős szerkezeté.	Rendszerint nem alakítható át jelzős szerkezeté a tagok felcserélésével. ⁹
A szerkezettagok között nincs mindig predikatív viszony.	A szerkezettagok között létrehozható a predikatív viszony.
A szerkezet tagjai elszakadhatnak egymástól, nincs szomszédossági követelmény.	A szerkezettagok nem szakadhatnak el egymástól, legfeljebb appozíciójelölők kerülhetnek be közéjük.
A szerkezet korlátozó.	A „laza” értelmező nem korlátozó, míg a „szoros” értelmező korlátozó.
Az állítmányt a hozzá közelebb álló szerkezettaggal egyeztetjük.	Az egyeztetés alakulásában a közelségi elven kívül más tényezők is szerepet játszanak (lásd 4.6. pont alatt).
Nem cserélhető fel a szerkezettagok sorrendje (mert akkor már azonosító értelmezőt kapunk).	Felcserélhető a szerkezettagok sorrendje.

3.9. A határozói értelmező

Károly (1958) a sajátos azonosító értelmezők között tárgyalja a határozói értelmezőket. Balogh (2003: 469) e csoport tagjait értelmező határozónak nevezi, s emellett érvel, hogy a szerkezet „két azonos típusú határozónak az értelmezőszerű kapcsolatát jelenti, amelyben a második helyen álló határozó értelmezi: azaz szűkíti, pontosítja, esetleg azonosítja az elsőben megjelölt határozói jelentést (*ebben a házában, a második emeleten laknak; fent, a hegytetőn találkoztak*)”. Az adatokat osztályozva úgy tűnik, további három különböző csoportot lehet elkülöníteni az értelmező határozón belül (35–37).

- (35) a) *Bécsbe, a főpostára, a harmadik ablakhoz*
 b) *Pesten, az orvosnál sokat kellett várnunk.*
- (36) a) *fent, a dombon / lent, a völgyben*
 b) *„Így telt el a délután, ilyen kedves csevegésben” (Móricz: Rokonok 155)*
- (37) a) *holnap négykor*
 b) *fent a dombon*

(35)-ben az értelmező szűkíti az értelmezett szó jelentéskörét, a hasonló típusú értelmezőket Heringa (2011) „bennfoglaló” értelmezőnek (*inclusive apposition*) nevezi. (36)-ban az értelmezett szó és az értelmező közötti viszony az azonosítás. A (37)-ben látható példák pedig a „szoros” értelmezővel rokoníthatók, a szerkezet két tagja egyetlen intonációs egységet alkot.

3.10. Kötőszók

Mint már korábban említettem, a hagyományos leíró nyelvtanok egyes kötőszók (*azaz, vagyis, tehát*) megjelenése esetén a példákat a kifejtő magyarázó mellérendelés alá sorolják, és nem tekintik értelmezős szerkezetnek. Ugyanakkor Károly (1958) több olyan példát is megad az értelmezős szerkezetek között, amelyekben kötőszó szerepel.

⁹ A rendszerint szó használatát az indokolja, hogy néhány azonosító értelmezőből létrehozható a hagyományos nyelvtanokban kijelölő jelzőnek nevezett szerkezet (*Mari, a fodrász → a fodrász Mari*).

- (38) a) „*a következő pillanatban – azaz holnap*” (Babits: Halálfiái 68)
 b) „*A téisztát, főleg a krumplistéztát szeretették*” (Illyés: Puszták népe 106)
 c) „*Azok meg, mármint az asszonyok, mindegyiket dicsérik*” (Veres Péter: Szegények szerelme 13)
 d) „*Lett volna csak itt Béla is, ahol ő volt... vagyishogy... Pesten, az orvosnál*” (Szabó Pál: Most és mindörökké II. 216)
 e) „*Nem mindennapi szerelemmel, hanem továbbra is azzal a templomban eredettel szerettem, midőn az oltár előtt megpillantottam*” (Jankovich: Bűn és bocsánat 174)

Balogh (2004) is amellet érvel, hogy ha a mellérendelő kötőszók azonos denotátummal rendelkező tagok között jelennek meg, akkor valójában egy értelmezős szerkezettel van dolgunk. Az értelmezős csoportosítása során feltünteti, hogy az egyes típusokra mely kötőszók jellemzőek. A (39)-ben látható példák származási helye Balogh (2004: 76).

1. A **minősítő értelmezős szerkezet** tagjai között szerepelhet a *mégpedig* kötőszó.
 2. A **tulajdonító értelmezős szerkezetben** is megjelenhet a *mégpedig* kötőszó.
 3. Az **azonosító értelmezős szerkezetben** az *azaz*, *vagyis* kötőszó előfordulása figyelhető meg (39a).
 4. A **pontosító-helyesbítő értelmezős szerkezet** a *vagyis*, *illetve* kötőszóval állhat (39b).
 5. Az **egész-rész viszonyt mutató, részleges értelmezős szerkezet**:
 - a) A szerkezet tagjai között **nincs teljes azonossági** viszony (39c).
 - b) Az értelmezett szó jelentéstartalmának **csak egy részét kifejező, köztük, benne** névmással kapcsolt típus (39d).
 - c) A **kiemelő értelmező** a *főleg*, *elsősorban*, *különösen*, *mindenekelőtt* kapcsolóelemmel együtt jelenik meg (39e).
 - d) A **példaadó értelmező** a *például*, *mint* kötőelemmel jár együtt (39f).
 6. A **mint-es értelmező** (39g).
- (39) a) *Egész nap csak énekeltek, táncoltak, vagyis mulattak.*
 b) *Fehér, vagyis krémszínű függőnyt vettünk.*
 c) *Az ELTE BTK magyar tanszékei Budapesten, (mégpedig) az Astoriánál vannak.*
 d) *az ELTE szakemberei, köztük a bölcsészet képviselői*
 e) *a megye területein, főleg a városokban*
 f) *egyes kerületekben, mint a II. kerületben*
 g) *bátyámat mint tanút hívták be*

A nemzetközi szakirodalomban appozíciójelölőnek nevezik a fenti példákban látható kötőszókhöz hasonló elemeket. Heringa (2011) háromféle viszonyt tételez fel az értelmezett és az értelmező között: azonosítás (*identification*), tulajdonítás (*attribution*), bennfoglalás (*inclusion*). Az osztályozás alapja: az értelmező és az értelmezett pozíciója a specifikusság skáláján, amely a generikustól a nem specifikusig át a specifikusig terjed. Heringa (2011) amellet érvel angol, holland és német adatokat megvizsgálva, hogy az egyes appozíciójelölők a fenti csoportok egyikében jelenhetnek csak meg. A magyar példákat tekintve jelenleg még folyik a kutatás, hogy valóban el lehet-e különíteni, illetve egyáltalán érdemes-e megkülönböztetni az appozíciójelölőket hasonló osztályozás alapján.

4. Az értelmezős szerkezet elemzése

A következőkben a magyar szakirodalomban fellelhető érveket ismertetem, amelyek az értelmezős szerkezet alárendeléseként (Károly 1958, Tompa 1964, Rác 1991), mellérendeléseként (Szabó 1955; Antal 1964, 1977; Jakab 1977, 1978) vagy átmeneti szerkezetként (Balogh 1999) való elemzése mellett szólnak. Dér (2001) az alárendelő és a mellérendelő viszonyt elvetve amellet érvel, hogy

szószerkezeti szinten egy harmadik viszony is létezik: az azonosító/értelmezői viszony. Balogh (2004) szintén azonosító-értelmező viszonyt feltételez az értelmezős szerkezetben.

Az értelmező egyes típusainak egymástól eltérő szerkezeti elemzését javaslom, hiszen az előzőekben (a 3.8. pont alatt) láthattuk, hogy a hátravetett jelzői és az azonosító értelmező eltérően viselkedik. Bemutatok egy újabb elképzelést, amely a hátravetett jelzői értelmezőt két tagmondat koordinációjaként és ellipszisként¹⁰ elemzi. Az azonosító értelmező esetében – az egyeztetés alakulását megvizsgálva – nem lehet egyértelműen állást foglalni sem az alárendelés, sem a mellérendelés mellett. A határozói értelmezőhöz mellérendelő szerkezetet lehet rendelni,¹¹ ugyanis nincs olyan érv, amely ennek ellentmondana.

4.1. Az alárendelés melletti érvek

A szerkezetet alárendelésként elemzők egyik érve, hogy a hátravetett jelzői értelmezős szerkezet átalakítható jelző + jelzett szószerkezetté.

(40) *az almát, a zöldet* → *a zöld almát*

A következő érvük az, hogy az értelmezős szerkezet tagjaiból predikatív viszony hozható létre (A 3.2.-ben ezt az állítást módosítottam.)

(41) a) *a könyv, az érdekes* → *a könyv érdekes*
 b) *a könyv és a film* → **a könyv (a) film*

Rác (1991) úgy érvel az alárendelés mellett, hogy cáfolja a mellérendelés mellett szóló érveket. Szerinte a mellérendelésben nem egyeztetés történik, mivel a számbeli egyeztetés nem szükséges, az esetbeli egyeztetés pedig csak látszólagos, valamint az értelmezős szerkezet tagjai koreferenciálisak, míg a mellérendelő szerkezet tagjai nem azok, a kifejtő magyarázó mellérendelés kivételével, amely igen közel áll az azonosító értelmezős szerkezethez (42).

(42) *Máriát, vagyis a barátnőmet*

4.2. A mellérendelés melletti érvek

A mellérendelés melletti érvként hozható fel az értelmezős szerkezet tagjai közti egyeztetés a számbeli viszonyokat és az esetragokat tekintve, amelyhez hasonlóan megfigyelhető az esetragok egyezése a mellérendelő szószerkezeteknél is. Amint azonban a 4.1. pont alatt láttuk, ezt az érvet Rác (1991) cáfolja.

Az azonosító értelmezős szerkezet tagjai felcserélhetők egymással, akárcsak a legtöbb mellérendelő szerkezet tagjai. Bármelyik tag elhagyható a szerkezetből, és többnyire egyik taggal sem tudunk a másikra rákérdezni. Az értelmezős szerkezet tagjai közé kitéhetők a kifejtő magyarázó mellérendelés kötőszavai (*azaz, vagyis*). Az alárendelő szerkezet ellen szól, hogy csak a minősítő értelmező alakítható át jelzős szerkezetté, az azonosító értelmező és a határozói értelmező nem, így ez az ellenérv a mellérendelés melletti érvnek tekinthető.

¹⁰ Az ellipsis „meghatározott lexikai egységek hangalakjának a be nem illesztése a tagmondat szerkezetének egyes pozícióiba” (Bánréti 2007: 79).

¹¹ A határozói értelmező mellérendelő szerkezetként való elemzése mellett az szól, hogy ha az értelmezett szó része az ellipsisnek, akkor az értelmező is szerepet kap az elliptált rész interpretációja során: *János Bécsbe, a főpostára ment, és Péter is [Bécsbe, a főpostára ment].*

4.3. Az értelmező mint sajátos átmeneti szerkezet

Az értelmezős szerkezet átmeneti volta abból adódik, hogy több fajtája is van, értelmező és értelmezett viszonyba nemcsak a jelző és a jelzett szó kerülhet, hanem más mondatrészek is.

Balogh (1999) amellett érvel, hogy az értelmezős szerkezet sajátos átmenetet képez az alárendelő és a mellérendelő szintagmák között. Tagjai funkcionálisan azonos értéküként viselkednek a mondat szerkezetben, főlérendeltjükhez azonos grammatikai viszony fűzi őket, erre utal viszonyító eszközeik azonossága vagy funkcionális hasonlósága. Ennek következtében Balogh úgy gondolja, hogy akár meg is kérdőjelezhetnénk a tagok között látható azonos esetvégződés egyeztetésből adódó voltát, de a számbeli egyezés miatt úgy véli, hogy mégiscsak egyeztetés történik az értelmezett szó és az értelmező között.¹² A kifejtő magyarázó mellérendeléshez hasonlóan itt is azonos az értelmezett szónak és az értelmezőnek a denotátuma. Ezen érvek alapján tartja Balogh az értelmezős konstrukciót átmeneti szerkezetnek az alá- és mellérendelés között.

4.4. Az azonosító / értelmezői viszony

Dér (2001) kétféle értelmezőt különböztet meg: az azonosító és a „közönséges” értelmezőt (az utóbbi a hagyományos nyelvtanokban a minőség-, mennyiség- és birtokos jelzői értelmezőknek felel meg). Csupán látszatnak tartja a közönséges értelmezői típusok és a minőség-, mennyiség-, birtokos jelzők egymásnak való megfeleltethetőségét, ahogyan az értelmezett szó és az értelmező közötti egyeztetést is. Szerinte „az értelmező tag egy teljes jelzős szerkezetet képvisel, így nem lehet jelzője az értelmezettnek” (i. m. 80), vagyis nem beszélhetünk alárendelésről. A mellérendelő viszony lehetőségét arra hivatkozva veti el, hogy az értelmezett szó és az értelmező denotátuma azonos, míg a mellérendelő szerkezet tagjaié rendszerint nem. Az értelmező mindkét típusánál egy „új” grammatikai viszonyt feltételez, amelyet azonosításnak nevez. A „közönséges” értelmező esetében redukció történik, vagyis hogy elkerüljük a szó szerinti ismétlést, az értelmezett szó után egy elliptikus jelzős szerkezet jelenik meg.

Balogh (2004) az értelmezőt továbbra is sajátos átmeneti szerkezetnek tartva az alárendelés és a mellérendelés mellett megkülönböztet egy harmadik típust, amelyet Károly (1958)-as monográfiájára és Dér (1999, 2001)-re hivatkozva értelmezős-azonosító szerkezetnek nevez. Balogh (2004: 75) szerint értelmezős-azonosító viszony elsősorban főnevek között jön létre, amelyek nemcsak lexikai főnevek, hanem alkalmilag főnevesült melléknevek¹³ is lehetnek, illetve más szófajok is alkothatnak sajátos azonosító szerkezetet.

4.5. A hátravetett jelzői értelmező mint ellipsis

Ha alárendelést feltételezünk az értelmezős szerkezetben, akkor eltérő határozottságú értelmező és értelmezett szó esetén az lenne az elvárásunk, hogy a fej, vagyis a tárgyi argumentumként megjelenő értelmezett szó irányítja az állítmánnyal való határozottsági egyeztetést. Egyes példák azonban azt mutatják, hogy ez nem feltétlenül van így (43).

(43) *Egy kenyeret, a legszebbet kérem.*

A (43)-as példában azt látjuk, hogy a határozottságot tekintve az állítmányt nem az értelmezett szóval, hanem az értelmezővel kell egyeztetni. Ha azonban ellipszisként¹⁴ elemezzük ezeket a szerkezeteket, máris magyarázatot kapunk arra, hogyan történhet ez az egyeztetés (44).

¹² Egy későbbi tanulmányában, 2003-ban már amellett érvel Balogh, hogy nem egyeztetés történik az értelmezős szerkezet tagjai között.

¹³ A 4.5. pont alatt az ellen érvelek, hogy az értelmezős szerkezetben megjelenő melléknév alkalmi főnevesülés lenne.

¹⁴ Az ellipsis alá eső szerkezeti elemeket *átúzással* jelölöm.

(44) *Egy kenyeret [kérek], a legszebb [kenyer]-et kérem.*

Az értelmezős szerkezet alárendeléseként való elemzése elleni érv azonban még nem cáfolja azt a megoldást, hogy két főnévi csoport mellérendelése történik, és a közelségi elv (Quirk et al. 1985)¹⁵ alapján megy végbe a határozottsági egyeztetés a tárgy és az ige között. A következő érvek azonban az NP-koordináció ellen szólnak: É. Kiss (2012) a koordinált NP-ket vizsgálva (45a) esetében ellipszist feltételez, míg (45b) esetében NP-koordináció történik az egyeztetés alakulása miatt. Ha összevetjük az alábbi adatokat, láthatjuk, hogy (45a)-hoz hasonlóan viselkedik az értelmezős szerkezet az egyeztetést illetően (45c)-ben:

- (45) a) *Megérkezett Péter és [megérkeztek] a gyerekek.*
 b) *Megérkeztek [Péter és a gyerekek].*
 c) *Megérkezett a két lány, a legokosabbak.*

A másik ellenérv az, hogy az értelmezőnek nem kell közvetlenül az értelmezett szó után állnia, más összetevők is megjelenhetnek közöttük (46), ekkor azonban már semmiképpen sem beszélhetünk NP-koordinációról, csakis két tagmondat mellérendeléséről és ellipsziszről.

(46) *A húgom látogatott meg, a legfiatalabb [húgom] [látogatott-meg] tegnap este a kórházban.*

Bár látszólag Jakab (1977, 1978) redukciós elképzelése nagyon hasonló a fentiekben vázolt ellipszis elemzéshez, de a két felfogás között fontos különbségek vannak. Jakab nem vizsgálja meg a minősítő értelmezős szerkezetnek az igével való egyeztetését, és az általa alkalmazott redukciós elv önmagában nem magyarázza meg a (43)-as példát, amelynek elemzését a közelségi elv működésének feltételezésével kell kiegészíteni. A redukciós elv azzal jár, hogy a redukált „tag (megváltozott nyelvtanban) egy szinttel feljebb kerül, vagyis nem másodrendű, hanem elsőrendű bővítmény lesz” (Jakab 1977: 42). Mindez a generatív elméleti keretben ahhoz vezetne, hogy a redukált szerkezet melléknévnek a DP-ben a főnévi fej helyén kellene megjelennie, amely azonban teljesen kizárt ebben a megközelítésben. A szófajváltást – amely mellett Jakab (1972, 1977) érvel – nem támasztják alá sem morfológiai, sem szintaktikai érvek. Az értelmezői szerepű melléknév továbbra is a melléknévre jellemző előhangzós suffixumot veszi fel, és nem a főnévre (47a); valamint a melléknévnek továbbra is csak rá jellemző módosítói lehetnek (47b, c).

- (47) a) *a kabátokról, a havasakról / *havasokról*
 b) **Véget vetettünk a vitának, a kirándulásról szóló hevesnek.*
 c) *Sokáig beszéltek a vitáról, a kissé hevesről.*

Az átmeneti szerkezet feltételezése nem oldja meg azt a kérdést, hogy milyen struktúrát rendelhetünk az értelmezőt tartalmazó konstrukcióhoz, ennél fogva a példák elemzése során felmerülő problémákra sem képes kielégítő magyarázatot adni.

Az azonosító/értelmezői viszony szintén nem ad támpontot a szerkezeti elemzéshez, ráadásul a redukciós elvre épül, amely – mint láthattuk – a generatív elméleti keretbe átültetve rossz jóslatokhoz vezet.

4.6. Az azonosító értelmező

Az azonosító értelmező esetében egyetlen érv szól a szerkezet tagjai közti alárendelés feltételezése mellett – a két elem között predikatív viszony létesíthető –, de ennél több érv nem hozható fel. A szerkezet nem elemezhető két tagmondat koordinációjaként és ellipszisként, mert ily módon nem tudnánk magyarázatot adni az egyeztetés alakulására az alábbi példában (48), ahol az állítmányt az értelmezővel kellene egyeztetni ellipszis esetében.

¹⁵ A közelségi elv (*Principle of Proximity*) azt jelenti, hogy az igével való egyeztetés során a posztverbális pozícióban megjelenő DP-koordinációnak az első tagjával, míg a preverbális pozícióban megjelenő DP-mellérendelésnek a második tagjával egyeztetjük az igét.

(48) *Én, a koronatanú pontosan jelentem meg a bíróságon.*

Az azonosító értelmező viselkedése leginkább a mellérendelésekével állítható párhuzamba, ugyanakkor van köztük egy fontos különbség. Az appozíciós szerkezet esetében két azonos, míg mellérendelésnél két eltérő referenciájú entitás (vagy cselekvés) jelenik meg a konstrukcióban.

Heringa (2011) szerint a vizsgált konstrukció egyidejűleg von maga után a mellérendeléshez hasonló szerkezetet és alárendelést. Heringa amellet érvel, hogy az értelmezett szó és az értelmező viszonya egyrészt a közbevetésekkel áll kapcsolatban, így a két elem szerkezete hasonló a koordinációhoz, másrészt a köztük lévő predikatív viszony az alárendelő szerkezetet vonja maga után. Griffiths–de Vries (2012) közbevetésként elemzik az azonosító értelmezőt az értelmezői vonatkozó mellékmondatokkal párhuzamba állítva.

Balogh (2004: 71) két példát megemlítve amellet érvel, hogy bizonyos esetekben az alany (49a), illetve a tárgy értelmezője (49b) irányítja az állítmánnyal való egyeztetést.

- (49) a) *Ági és Panni, az újonnan jött osztálytársak hamarosan beilleszkedtek az osztályközösségbe.*
 b) *Két diákot, Nagy Jóskát és Kis Pistát behívták az igazgatói irodába.*

A (49) a) példa esetében azonban nem bizonyítható minden kétséget kizáróan, hogy az értelmező irányítja az egyeztetést, mivel az *és*-koordináció esetében a preverbális pozícióban megjelenő egyes számú alanyok koordinációja kiválthat többes számú állítmányt is (50), ahogyan É. Kiss (2012) ezt megmutatta.

(50) *Anna és Péter tegnap megérkeztek.*

Teszteltem az értelmezős szerkezetet tartalmazó mondatokat az egyeztetés alakulását tekintve annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy vajon alárendelésként vagy mellérendelésként viselkedik-e a kérdéses konstrukció. Egyrészt az alanyi pozícióban megjelenő értelmezős szerkezetet vizsgáltam, amelyben az értelmezett szó és az értelmező külön-külön eltérő egyeztetést vált ki az állítmányon. Másrészt a tárgyi szerepet betöltő értelmezős konstrukciót is teszteltem, amelyben a szerkezettagok eltérő határozottságúak. Először nézzük meg, milyen eredmények születtek a preverbális pozícióban megjelenő alanyi értelmezős szerkezetek esetében. Az adatok megítélése nem mutatott szignifikáns eltérést annak függvényében, hogy az értelmezős szerkezet topik vagy fókusz pozícióban jelent-e meg a mondatban. Az eredmények alapján nem lehet egyértelműen állást foglalni amellet, hogy az értelmezett szóval vagy az értelmezővel történik az egyeztetés, ugyanis két tényező alakítja egyszerre az egyeztetés alakulását: a közelségi elv és a jelölt jegyérték a többséget illetően. Az egyes számú egyeztetést kiváltó főnévi csoport jelöletlen jegyértékkel bír, míg a többes számú egyeztetéssel járó főnévi csoport jelölt jegyértéket hordoz.¹⁶ Ha az értelmező többes számú, akkor egyértelmű az egyeztetés alakulása: többes számú ige (51) jelenik meg (a közelségi elv is a többes számú állítmányt erősíti meg).

- (51) a) *A két barátnőd, a lányaim megérkeztek / érkeztek meg.*
 b) **A két barátnőd, a lányaim megérkezett / érkezett meg.*

Ha az értelmezett szó a többes számú, akkor a preverbális pozícióban megjelenő értelmezős szerkezet esetében a közelségi elv és a többségi jelölt jegyérték szembekerül egymással, és a mondatok grammatikalitásának megítélése igen vegyes képet mutat az egyeztetés alakulását illetően (52).

- (52) a) *?? A lányaim, a két barátnőd megérkezett / veszett össze.*
 b) *? A lányaim, a két barátnőd megérkeztek / vesztek össze.*

¹⁶ Nemesak a többes számú főnévi csoportok rendelkeznek jelölt jegyértékkel a többséget illetően, hanem egyes számú főnévi csoportok koordinációja is viselheti a jelöltséget, ha többes számú egyeztetést vált ki: *Mari és Anna megérkeztek.*

Ha az értelmezős szerkezet posztverbális pozícióban jelenik meg, akkor a közelségi elv az irányadó az egyeztetés alakulását tekintve (53).

- (53) a) *Összevesztek / *összeveszett a lányaim, a két barátónd.*
 b) *Összeveszett / *összevesztek a két barátónd, a lányaim.*

A preverbális pozícióban megjelenő tárgyi értelmezős szerkezet esetében is két tényező van hatással az egyeztetésre: a közelségi elv és a jelölt jegyérték a határozottságot tekintve. A határozatlan főnévi csoport jelöletlen, míg a határozott főnévi csoport jelölt jegyértékkel rendelkezik. Ha az értelmező a határozott, akkor egyértelműen a határozott ragozás a preferált a mondatok megítélésakor (54).

- (54) a) **Egy bájos kislányt, Annát felkértek / kértek fel a fotózásra.*
 b) *Egy bájos kislányt, Annát felkérték / kérték fel a fotózásra.*

Ha a közelségi elv és a jelölt jegyérték konfliktusba kerül egymással, akkor már vegyes képet mutat a mondatok megítélése, de a határozott ragozás tűnik preferáltabbnak (55).

- (55) a) *?? Annát, egy bájos kislányt felkértek / kértek fel a fotózásra.*
 b) *? Annát, egy bájos kislányt felkérték / kérték fel a fotózásra.*

A posztverbális pozícióban álló értelmezős szerkezetet tartalmazó mondatok esetében egyértelmű grammatikalitási ítéletek születtek: ilyenkor a közelségi elv alapján történik az egyeztetés (56).

- (56) a) **Felkértek Annát, egy bájos kislányt a fotózásra.*
 b) *Felkérték Annát, egy bájos kislányt a fotózásra.*
 c) **Felkérték egy bájos kislányt, Annát a fotózásra.*
 d) *Felkértek egy bájos kislányt, Annát a fotózásra.*

Bár a közelségi elvnek is van szerepe az egyeztetés alakulásában, ami arra utalhatna, hogy mellérendelő szerkezettel állunk szemben, de a jelölt jegyérték olykor ezt felülírja, és ilyenkor az értelmezett szóval történik az egyeztetés, ez pedig az alárendelés irányába mutat. Mivel az azonosító értelmezőt nem szeretném átmeneti szerkezetként elemezni, a kutatás ezen pontján még nem tudok adekvát elemzést rendelni ehhez a konstrukcióhoz. Jelenleg is folyik egy kutatás, amely abba az irányba mutat, hogy az azonosító értelmezőt is lehet – a fentiekben ismertettőtől eltérő – ellipszisként elemezni, de ez már egy következő dolgozat tárgyát fogja képezni.

5. Összegzés

Az értelmező különböző fajtáit (hátravetett jelzői, azonosító, határozói értelmező) csak a hagyomány sorolja egy kategória alá, de a fentiekből jól látszik, hogy azok más-más jellemzőkkel bírnak, ezért indokolt az egyes konstrukciók eltérő szerkezeti elemzése. Már Károly (1958: 18) is megjegyezte, hogy a hátravetett jelzői és az azonosító értelmező között „lényeges különbség van tartalmi szempontból, illetőleg egészen másképp viszonyul az egyik az ismert mondatrészekhez, mint a másik. Az egyiket a közönséges jelzőtől csak a laza szerkezet különbözteti meg, a másik tartalmilag is más típus”.

A hátravetett jelzői értelmező esetében emellett érveltem, hogy a szerkezetet két tagmondat mellérendeléseként és ellipszisként kell elemezni ahhoz, hogy az egyeztetés alakulására, a szerkezettagok egymástól való eltávolodásának lehetőségére magyarázatot tudjunk adni.

Az azonosító értelmező esetében a szerkezettel való egyeztetést a közelségi elven túl a többség és a határozottság jelölt jegyértéke is befolyásolja. A szerkezet mind az alárendelésre, mind a mellérendelésre mutató tulajdonságokkal is rendelkezik, ugyanakkor nem elemezhető – a hátravetett jelzői értelmezőhöz hasonló módon – ellipszisként. További cél – az átmeneti szerkezet lehetőségének kiiktatásával – egy adekvát szerkezeti elemzést nyújtani az azonosító értelmező számára.

SZAKIRODALOM

- Acuña-Fariña, Juan Carlos 1996. *The puzzle of apposition. On so-called appositive structures in English.* Servicio de Publicaciones e Intercambio Científico, Santiago de Compostela: Universidade.
- Acuña-Fariña, J. C. 1999. On apposition, *English Language and Linguistics* 3/1: 59–81.
- Antal László 1964. A magyar jelző három különböző nyelvtani koncepció fényében. *Magyar Nyelv* 60: 61–8.
- Antal László 1977. *Egy új magyar nyelvtan felé.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Balogh Judit 1999. A jelző és az értelmező. *Magyar Nyelvőr* 2: 191–207.
- Balogh Judit 2003. Az értelmezős szerkezetek helye a szintagmák között. *Magyar Nyelvőr* 4: 456–71.
- Balogh Judit 2004. Az értelmezős szerkezetek helye a szintagmák között II. *Magyar Nyelvőr* 1: 68–83.
- Balogh Judit 2009. A beszélt nyelvi értelmező *Magyar Nyelvőr* 1: 66–80.
- Bánréti Zoltán 2007. *A mellérendelés és az ellipszis nyelvtana a magyarban.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) 1967. *A magyar nyelv története.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Burton-Roberts, Noel 1975. Nominal apposition, *Foundations of language* 13: 391–419.
- Dér Csilla 1999. *A grammatikalizáció mint nyelvtörténeti folyamat. Néhány grammatikai morféma kialakulása.* Szakdolgozat, ELTE, Budapest.
- Dér Csilla 2001. Értelmezések, azaz azonosítók? Az értelmezős szerkezet belüli grammatikai viszonyról. *Magyar Nyelv* 97: 77–82.
- É. Kiss Katalin 2012. Patterns of agreement with coordinate noun phrases in Hungarian. In: *Natural Language & Linguistic Theory*. 30: 1024–60.
- Griffiths, James–de Vries, Mark 2012. The syntactic integration of appositives: evidence from fragments and ellipsis. *Linguistic Inquiry* 44/2.
- Heringa, Herman 2011. *Appositional constructions.* PhD thesis, University of Groningen, LOT Dissertation Series 294.
- Huddleston, Rodney–Geoffrey K. Pullum 2002. *The Cambridge Grammar of the English Language.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Jakab István 1972. A jelzős szerkezetek redukciójának szó szerkezeti vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 96: 38–50.
- Jakab István 1977. Az értelmező és az értelmezett szó szerkezeti viszonya. *Magyar Nyelvőr* 101: 9–19.
- Jakab István 1978. Igen, az értelmező mellérendelés. *Magyar Nyelvőr* 102: 293–8.
- Jászó Anna (szerk.) 1991. *A magyar nyelv könyve.* Trezor Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1958. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. *NyudÉrt.* 16. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keizer, Evelien 2005. The discourse function of close appositions. *Neophilologus* 89: 447–67.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála–Lengyel Klára 2002. *Kis magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1998. Alaktan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan.* Osiris Kiadó, Budapest, 187–290.
- Lasersohn, Peter 1986. The semantics of appositive and pseudo-appositive NP's. *Proceedings of the Eastern States Conference on Linguistics* 3: 311–22.
- Lekakou, Marika–Kriszta Szendrői 2007. Eliding the noun in close apposition, or Greek polydefinites revisited. In: Richard Breheny–Nikolaos Velegrakis [red.] *UCL Working Papers in Linguistics.* University College London, University of London, 27. Internet: <http://www.phon.ucl.ac.uk/publications/WPL/uclwpl19.html>. (Letöltés ideje: 2014. május 21.)
- Molitor, Friedhelm 1979. *Zur Apposition im heutigen Deutsch. Eine Vorstudie.* PhD Dissertation, University of Cologne. Siegen, Buchbinderei M. Höpner.
- Quirk, Randolph–Sidney Greenbaum–Geoffrey Leech–Jan Svartvik 1985. *A Comprehensive Grammar of the English Language.* Longman, London.
- Potts, C. 2005: *The logic of conventional implicatures.* Oxford University Press, New York.
- Rácz Endre (szerk.) 1968. *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rácz Endre 1991. *Az egyvetetés a magyar nyelvben.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabó Dénes 1955. *A mai magyar nyelv.* Egyetemi jegyzet, kézirat, Budapest.
- Szőke Bernadett 2014. A magyar minősítő értelmező mint ellipszis. *LingDok* 13. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged. 165–84. http://nydi.bibl.u-szeged.hu/SZTE_NYDI/LingDok_kotetek_files/lingdok13.pdf
- Tompa József (szerk.) 1962. *A mai magyar nyelv rendszere. II.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tompa József 1964. „Egyik legnagyobb tévedése?” *Magyar Nyelv* 60: 428–32.

Szőke Bernadett

doktorandusz,
tudományos segédmunkatárs
SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola,
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Szőke, Bernadett

Some new ideas on appositions

Certain types of appositions (attributive and identificational) are subsumed under a single category in the Hungarian linguistic tradition despite the fact that they have dissimilar properties and hence should not necessarily be assigned identical structures. In the case of attributive appositions (adjectives that follow their head noun) agreement with the predicate and word order constraints exclude their analysis both as subordinative and as coordinative constructions. Assuming a new, transitional category, on the other hand, fails to answer the question of what structure should be assigned to them. The present author proposes a structure involving coordination of two clauses with subsequent ellipsis. In the case of identificational apposition, agreement is determined not only by adjacency but also by marked values of plurality and definiteness, and the relevant data sometimes show properties characteristic of coordination and sometimes those of subordination, depending on the agreement facts. Unlike in the previous case, here the construction cannot be analysed as clausal coordination plus ellipsis. It is left for further research to find an adequate structural analysis of identificational apposition, excluding the possibility of a transitional category.

Keywords: attributive apposition, identificational apposition, subordination, coordination, ellipsis, agreement

A paragrafusjelek funkciója a magyar kódexekben

Bevezetés. Az írásjelhasználat történetének kérdése évszázadokon át elhanyagolt területe volt a nyelvtudománynak. Mivel e téma magyar vonatkozásaival eddig kevesen foglalkoztak, így nagyon sok megválaszolatlan kérdés maradt. Az egyik ilyen fel nem derített téma a paragrafusjelek problémája.

Paragrafusjelekkel az ókori szerzők munkáiban ritkábban, a középkori szerzőknél és másolónál Európa-szerte, így Magyarországon is gyakran találkozni. A szakirodalom hagyományosan ezeket a jeleket a bekezdések jelölőiként tartotta számon (vö. pl. Szabó 1944: IX; Pustai 1987: 15, 1988: 15). Később felmerült a gyanú, hogy formai és funkcionális szempontból is összetettebb jelenségről van szó, mint azt korábban gondolták (P. Balázs 1981: 18; Liszka 1985; Keszler 1995: 34). Munkám céljaul ezért azt tűztem ki, hogy kitekintéssel a szövegtagolás eszközeire és az európai szokásokra, megvizsgáljam a paragrafusjeleket formai és funkcionális szempontból egyaránt. Mivel paragrafusjelek elsősorban a kódexekben fordulnak elő (illetve ritkábban, áthúzódó jelenségeként a korai nyomtatványokban), számba vettem a mintegy 50 magyar kódexet, hogy megállapítsam: milyen kódextípusokra volt elsősorban jellemző ennek a jelnek a használata, és hogy milyen funkciója volt makro-, mezo- és mikroszinten. A vizsgálattal azt kívántam bizonyítani, hogy a paragrafusjelek funkciója differenciált, és nem csak bekezdések jelölői a nyelvemlékeinkben.

A paragrafusjelek funkcióinak egyetemes történeti áttekintése. A *paragraphos* szó eredeti jelentése 'a szöveg mellé írt jel' (Adamikné 2013: 292), amelynek csupán egyik funkciója volt a nagyobb tartalmi egységek jelölése. A *paragraphos* kifejezés megjelenése a K. r. előtti 4. századra tehető, de ekkor még a kifejezés nem kötődött a klasszikus paragrafusjelhez (Γ). Kezdetben például Pfeiffer, német klasszika-filológus (1978: 223) szerint a bekezdést úgy jelölték, hogy a bekezdés utolsó sorának első betűjét aláhúzták; Diringer (1990: 159) szerint pedig a paragrafusjel egy függőleges vonalból és felette egy kis vonásból állt, amelyet a bekezdés befejezése utáni sor elejére írtak, de előfordult az is, hogy e helyett más, különleges formájú jeleket használtak, például madarat. A szó eredeti jelentésében tehát nem szűkíthető le pusztán a bekezdések jelölésére: a szöveg mellé írva tagoló-kiemelő funkcióval bírhatott.